

Η Προϊστορία της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας

Dragi Mitrevski

Καθηγητής Πανεπιστημίου-
Διευθυντής Αρχαιολογικού Μουσείου ΠΓΔΜ

Μετάφραση: Μαίρη Κοντογιάννη

Η περιοχή της ΠΓΔΜ καταλαμβάνει το κεντρικό τμήμα των Βαλκανίων που πάντα ήταν το κύριο σταυροδρόμι των πολιτιστικών και οικονομικών σχέσεων της ΝΑ Ευρώπης. Την περιοχή αυτή τη διασχίζει η κοιλάδα του Αξιού (Βαρδάρη) ως κύρια δίοδος επικοινωνίας από Βορρά προς Νότο. Ένας άλλος βαλκανικός δρόμος από Ανατολή προς Δύση ακολουθούσε τη διαδρομή της Εγνατίας Οδού.

Η γεωγραφία μαζί με τα μορφολογικά χαρακτηριστικά και το κλίμα έχουν επηρεάσει ολόκληρη την πολιτιστική και ιστορική ανάπτυξη των κοινοτήτων, οι οποίες εγκαταστάθηκαν στις περιοχές αυτές από πολύ παλιά μέχρι την παρούσα εποχή. Σχεδόν όλες οι οικονομικές, πολιτισμικές, στρατιωτικές και μεταναστευτικές κινήσεις στην ιστορία έγιναν μέσω των διόδων ή των κατευθύνσεων που προαναφέρθηκαν. Σε ένα μεγάλο ποσοστό, αυτό ορίζει τη φύση και την κατεύθυνση της πολιτιστικής ανάπτυξης των τοπικών κοινωνιών. Σε ορισμένες προϊστορικές εποχές, η περιοχή αυτή κατευθύνονταν και συνδέονταν πολιτιστικά με το βόρειο τμήμα των Βαλκανίων και σε άλλες περιόδους με το Αιγαίο. Από την άλλη πλευρά, η συγκεκριμένη περιοχή είναι ακριβώς η αιτία για τη δημιουργία και την ανάπτυξη ιδιαίτερων πολιτισμικών αξιών στην Προϊστορία. Η σύντηξη των διαφόρων στοιχείων και επιδράσεων, καθώς και η προσαρμογή τους στις τοπικές τάσεις και ανάγκες, είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση συγκεκριμένων τοπικών προϊστορικών πολιτισμών. Σε ορισμένες περιόδους οι τοπικοί πολιτισμοί έφτασαν σε τέτοιο επίπεδο ανάπτυξης, που ξεπέρασαν τα όρια της περιοχής και πραγματικά είχαν σημαντική επιρροή στις γειτονικές περιοχές, ιδιαίτερα στη Νεολιθική εποχή και την εποχή του Σιδήρου, περίοδοι οι οποίες έχουν αποτελέσει κατά κόρον αντικείμενο συστηματικής έρευνας.

Σε γενικές γραμμές, η προϊστορική εξέλιξη στην περιοχή διαιρείται για χάρη της έρευνας στην Παλαιολιθική, Νεολιθική, Χαλκολιθική (Ενεολιθική), εποχή του Χαλκού και την εποχή του Σιδήρου μέχρι τα μέσα της πρώτης χιλιετίας π.Χ. και μέχρι την εποχή της επέκτασης της επαρχίας της Μακεδονίας στο Βορρά κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλεξάνδρου του Α'. Θα πρέπει να τονιστεί ότι οι αιώνες της εποχής του Σιδήρου αντιμετωπίζονται ως Πρωτοϊστορικοί λόγω του τελικού σχηματισμού των παλαιοβαλκανικών λαών και της έμμεσης σχέσης τους με γραπτές πηγές.

Ολόκληρη η Προϊστορία έδειξε μια εναλλαγή ανάμεσα σε περιόδους σταθερότητας και μετάβασης. Οι μεταβατικές περιόδοι περιλαμβάνουν τους αιώνες κατά τους οποίους υπήρχαν διαδικασίες αλλαγών, που είχαν ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη παλαιών αξιών και την υιοθέτηση νέων. Και εδώ είχαμε εισαγωγή νέων τεχνολογιών, συνηθειών, θρησκειών και άλλων εξωτερικών στοιχείων. Έτσι, έχουμε τη μετάβαση από τη Νεολιθική εποχή στην εποχή του Χαλκού ή τη Χαλκολιθική (Ενεολιθική) εποχή και τους αιώνες της μετάβασης από την εποχή του Χαλκού στην εποχή του Σιδήρου.

Από την άλλη πλευρά, οι περίοδοι της Νεολιθικής εποχής, της εποχής του Χαλκού και της εποχής του Σιδήρου ήταν περίοδοι σταθερής πολιτιστικής ανάπτυξης, που χαρακτηρίζονταν από τη λατρεία και την επιβεβαίωση τοπικών πολιτιστικών αξιών.

Στη γενική θεώρηση της έρευνας, η Νεολιθική και η εποχή του Σιδήρου είναι περίοδοι που μπορούν να χαρακτηριστούν ως οι πλέον ερευνημένες, με το μεγαλύτερο αριθμό προϊστορικών ευρημάτων. Όσον αφορά τις άλλες περιόδους, οι έρευνες πάνω στην Παλαιολιθική και τη Μεσολιθική εποχή βρίσκονται ακόμα στα αρχικά στάδια και κατά συνέπεια δεν υπάρχει ικανοποιητικός αριθμός στοιχείων για να προβούμε σε συμπεράσματα σχετικά με τη φύση και τον πολιτιστικό τους χαρακτήρα. Η κατάσταση είναι πολύ καλύτερη για τη Χαλκολιθική (Ενεολιθική) και την εποχή του Χαλκού. Παρά τα λίγα ευρήματα που βρέθηκαν την περασμένη δεκαετία, υπάρχει ικανοποιητικό υπόβαθρο για να μπορέσουμε να δώσουμε το βασικό χαρακτήρα τους.

Με την ευκαιρία αυτής της ομιλίας, θα παρουσιαστούν τα κύρια χαρακτηριστικά όλων των περιόδων της Προϊστορίας, αρχίζοντας από τη Νεολιθική εποχή.

Η Νεολιθική εποχή στην περιοχή της ΠΓΑΜ είχε μια συνεχή ανάπτυξη μέσα από την Αρχαιότερη, Μέση και Νεότερη Νεολιθική. Είναι πλήρως συμβατή με τις περιόδους που συναντώνται στα άλλα τμήματα της Βαλκανικής, ιδιαίτερα με τη Νεολιθική στη Θεσσαλία, με τις φάσεις της Πρωτοσέσκλο,

Σέσκλο και Διμήνι, καθώς επίσης και με τους Νεολιθικούς πολιτισμούς στο Starčevo (Στάρτσεβο) και Vinča (Βίντσα) στο Βορρά¹.

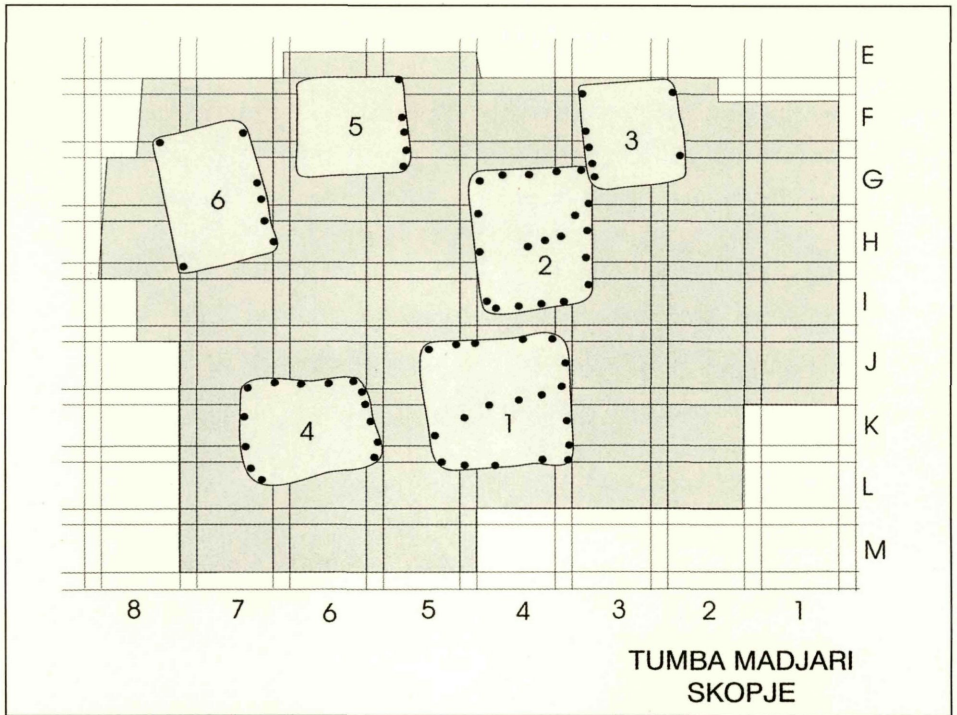
Υπάρχουν στοιχεία για περίπου 200 νεολιθικούς οικισμούς, οι οποίοι έχουν διαφορετικό χώρο δράσης, μέγεθος και στρωματογραφικά χαρακτηριστικά. Η μεγαλύτερη συγκέντρωσή τους παρουσιάζεται στις κοιλάδες, λόγω των ευνοϊκών συνθηκών για την ανάπτυξη της γεωργίας. Πρόκειται για περιοχές πλούσιες σε νερό, εύφορο χώμα και βοσκοτόπια, όπως οι κοιλάδες στην Πελαγονία, Once Pole, Polog και η περιοχή των Σκοπίων.

Με κριτήρια τις διαφορές στις γεωμορφολογικές και βιοκλιματολογικές συνθήκες διακρίνονται δύο τύποι οικισμών. Οικισμοί σε κοιλάδες, επίπεδοι, ιδρυμένοι σε υψώματα ή ομαλές πλαγιές, πολύ κοντά στην κοίτη των ποταμών αλλά και οικισμοί σε ανοικτές πεδιάδες, με τη μορφή μικρού υψώματος-τούμπας, που αντιστοιχούν σε προϊστορικές μαγούλες. Και οι δύο τύποι είναι οικισμοί με διαδοχικά στρώματα κατοίκησης, οι οποίοι δείχνουν μια άρρηκτη συνέχεια στη λειτουργία του οικισμού στην περιοχή, σε όλες σχεδόν τις φάσεις της Νεολιθικής εποχής.

Οι κάτοικοι ζούσαν σε πασσαλόπηκτα τετράπλευρα ή παραλληλόγραμμα κτίσματα, με πασσάλους να υποβαστάζουν τις δίκλινες συνήθως οροφές. Τα τοιχώματα καλύπτονταν και προστατεύονταν με παχύ στρώμα πηλού, περιστασιακά με λευκόχρωμη και ερυθρόχρωμη γραπτή ή ανάγλυφη διακόσμηση. Τα κτίσματα κάλυπταν περίπου 60-100 τ.μ., χωρισμένα σε πολλά δωμάτια, τα οποία, σχεδόν κατά κανόνα, διέθεταν φούρνο δίπλα στον τοίχο ή εστία και συχνά με βωμίσκους και συμπαγείς τράπεζες προσφορών για την τέλεση οικογενειακών θρησκευτικών τελετών. Οι περισσότερες πληροφορίες για την οργάνωση των οικισμών προέρχονται από τον καλύτερα διατηρημένο οικισμό στην τούμπα Madjari (Ματζάρι) κοντά στα Σκόπια². Έχουν ερευνηθεί δέκα σπίτια, παρατεταγμένα σε σειρά με στενά περάσματα και αυλές μεταξύ τους (εικ. 1). Όλες οι οικίες στο Madjari αναπτύσσονται γύρω από ένα κεντρικό κτίσμα, το οποίο χαρακτηρίστηκε ως ιερό, σύμφωνα με τον εξοπλισμό του (κινητοί και σταθεροί βωμίσκοι περιβαλλόμενοι από εκατοντάδες αγγεία), το μέγεθός του (άνω των 100 τ.μ.) και την ενιαία διαμόρφωση του εσωτερικού του.

1. M. Garasanin, Centralnobalkanska zona, Praistorija Jugoslovenskih Zemalja II, Sarajevo 1979, 79-114

2. V.Sanev, Neolithic Temple at Tumba in Madjari, Skopje Region, Maced.acta Archaeol. 9, Skopje 1988, 9-31

Εικ.1. Σχεδιάγραμμα της περιοχής των ανασκαφών της Μέσης Νεολιθικής Εποχής, του οικισμού Toumba-Madjari κοντά στα Σκόπια

Η οικονομία βασιζόταν κυρίως στη γεωργία παρά στην ύπαρξη της κτηνοτροφίας (κυρίως προβάτων, αιγών, χοίρων και αγελάδων). Τα παλαιοζωολογικά στοιχεία έδειξαν ότι το κυνήγι και η αλιεία δεν έπαιζαν ιδιαίτερο ρόλο στον προσπορισμό τροφής. Όλα τα ανωτέρω είχαν βέβαια ισομερή ρόλο στην οικονομία της Αρχαιότερης Νεολιθικής. Ωστόσο, στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια της Μέσης Νεολιθικής περιόδου, αυξήθηκε η καλλιέργεια των αγρών και η γεωργία έγινε ο κύριος τομέας στην οικονομία.

Εκτός από αυτά τα στοιχεία που είναι κοινά σε όλους τους νεολιθικούς πολιτισμούς, υπάρχουν και ορισμένα τοπικά χαρακτηριστικά που προήλθαν από την απομόνωση μερικών περιοχών. Τα ιδιαίτερα αυτά γνωρίσματα συναντώνται κυρίως στα υλικά ευρήματα και ιδιαίτερα στην κεραμική³.

Στην Αρχαιότερη Νεολιθική κυριαρχεί η χονδροειδής σκοτεινή μονόχρωμη κεραμική, περιστασιακά διακοσμημένη με άτακτη έξεργη (barbotine) και εμπιέ-

3. M.Garasin, Probleme des Neolithikums und Aeneolithikums des Mittleren Balkans im lichte der Makedonischen forschung, Maced.acta archaeol.10, Skopje 1989, 25-37

στη (Impreso) διακόσμηση. Η λεπτή κεραμική είναι συνήθως ερυθρόχρωμη με σφαιρικά σχήματα αγγείων. Στα χαρακτηριστικά της περιλαμβάνονται λευκόχρωμα γραπτά διακοσμητικά θέματα (τρίγωνα, μαϊανδροί, σταγόνες κ.ά.). Με βάση αυτά μπορεί να υποστηριχθεί ότι η Αρχαιότερη Νεολιθική συνέπιπτε με τη φάση Πρωτοσέσκλο και την αρχή της φάσης Σέσκλο στη Θεσσαλία.

Η Μέση Νεολιθική ήταν μια περίοδος κατά την οποία οι σχέσεις ήταν πολύ πιο σταθεροποιημένες. Ως εκ τούτου ήταν μια περίοδος δυναμικής εσωτερικής ανάπτυξης και ανάδειξης ενός υλικού και πνευματικού πολιτισμού με εντυπωσιακά τοπικά χαρακτηριστικά. Στην κεραμική συνεχίστηκαν τα παλαιά σχήματα αγγείων, αλλά εμφανίστηκαν και νέα. Στην κατηγορία της λεπτής κεραμικής το σχηματολόγιο είναι πλουσιότερο. Αναφέρονται αμφορείς, κύπελλα, καρποδόχες με πλούσια γραπτή σκοτεινόχρωμη καφέ διακόσμηση σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια. Η γραπτή διακόσμηση με λευκό χρώμα εγκαταλείπεται σταδιακά. Τα σκεύη μαγειρικής και αποθήκευσης αντιπροσωπεύουν σχήματα τυπικά των διαφόρων περιοχών. Σε κάθε περίπτωση η χονδροειδής κεραμική βελτιώθηκε, με την έξεργη (Barbotin) διακόσμησή της να αναπτύσσεται πιο οργανωμένα από τις προηγούμενες φάσεις.

Το πιο σημαντικό πολιτιστικό στοιχείο στη θρησκεία των νεολιθικών ανθρώπων σε αυτό το τμήμα της Βαλκανικής ήταν η λατρεία της Μεγάλης Μητέρας, της Ζωοδότρας, της Θεάς της Γονιμότητας και Προστάτριας της οικογένειας. Η πληρέστερη έκφραση αυτής της λατρείας αντιπροσωπεύεται στα πολυάριθμα ειδώλια της θεότητας, και εκφράζεται με μοναδικό τρόπο στους νεολιθικούς πολιτισμούς της Βαλκανικής (εικ. 2). Η Μεγάλη Μητέρα εμφανίζεται σαν μια καμινάδα πάνω σε ομοίωμα σπιτιού. Μερικά παραδείγματα παρουσιάζουν πολλά τοπικά χαρακτηριστικά, αλλά το γενικό θέμα είναι πάντα το ίδιο. Το εντυπωσιακότερο εύρημα αυτού του τύπου των βωμίσκων προέρχεται από το ιερό στο Madjari.

Η αντανάκλαση αυτών των πνευματικών αξιών στη Μέση Νεολιθική φαίνεται σε ένα μεγάλο αριθμό οικιακών βωμίσκων-μικρών τραπεζών για τις ανάγκες του νοικοκυριού, οι οποίοι εμφανίζουν συγκεκριμένα τοπικά χαρακτηριστικά.

Εκτός από αυτή τη λατρεία της Γονιμότητας ή της Μεγάλης Μητέρας, υπήρχε μια ακόμη μεγάλη λατρεία, αυτή των χαμένων προγόνων, η οποία διαπιστώθηκε μέχρι τώρα σε τρία ταφικά ευρήματα. Προέρχονται από δύο θέσεις και βρέθηκαν στους οικισμούς, κάτω ή δίπλα στα σπίτια. Δεν έχουν εντοπισθεί μέχρι σήμερα οργανωμένες νεκροπόλεις.

Οι πληροφορίες που σχετίζονται με τη Νεότερη Νεολιθική εποχή είναι πολύ λιγότερες από αυτές για την προηγούμενη περίοδο. Είναι βέβαιο ότι τα

Εικ. 2 Χάρτης των κυριότερων ευρημάτων ειδωλίων - θεότητες της γονιμότητας (Μεγάλη Μητέρα - Ζωοδότρα)

στρώματα της Νεότερης Νεολιθικής αντιπροσωπεύουν τις τελευταίες φάσεις κατοίκησης των παλαιών νεολιθικών οικισμών. Πολλά από τα επιτεύγματα της Μέσης Νεολιθικής εποχής έσβησαν. Αναπτύσσονται νέα απλά σχήματα, νέες τεχνικές διακόσμησης (εγχάρακτη, αυλακωτή, ανάγλυφη κ.ά.), στοιχεία τα οποία αντικατοπτρίζονται στην καθιέρωση του πολιτισμού Vinča.

Νέο φαινόμενο ήταν οι αμυντικοί περίβολοι από μεγάλους άμορφους λίθους γύρω από ορισμένους οικισμούς. Η παρουσία τους μαρτυρά τις επερχόμενες οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές, αλλά και το χαρακτήρα της Νεότερης Νεολιθικής ως μιας περιόδου μεταβολών και αναστατώσεων που θα κορυφωθούν αργότερα στη Χαλκολιθική (Ενεολιθική) εποχή.

Στο τέλος της 4ης χιλιετίας π.Χ., η ειρηνική ανάπτυξη των νεολιθικών ανθρώπων διακόπηκε από αναστατώσεις που προκάλεσαν μεγάλες μεταναστευτικές κινήσεις των ινδοευρωπαϊκών ομάδων. Αυτή η ανασφαλής μεταβατική φάση συνεχίστηκε και στην 3η χιλιετία. Σε αυτή την περίοδο καθιερώθηκαν σταδιακά πολλές νέες πολιτιστικές αξίες επηρεασμένες από την επίδραση των ινδοευρωπαϊκών στοιχείων, οι οποίες καθόριζαν τον τρόπο και το βαθμό προσαρμογής και αφομοίωσης αυτών των στοιχείων από τους

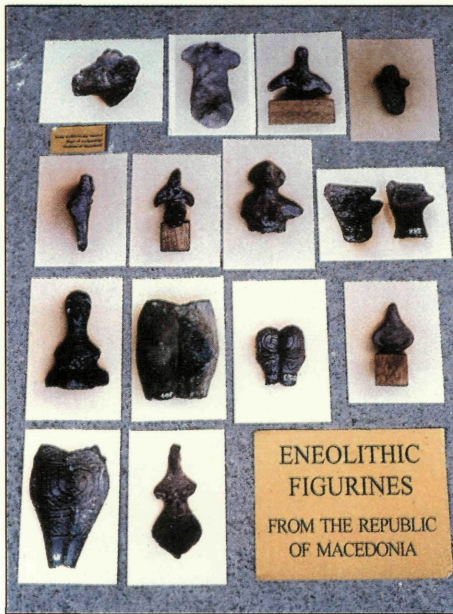
τοπικούς πληθυσμούς⁴. Αυτή η διαδικασία ακολούθησε τη δική της εξέλιξη στις διάφορες περιοχές. Στα ανατολικά της κοιλάδας του Αξιού, και ιδιαίτερα στις κοιλάδες και τους παραποτάμους του που βρίσκονται στο αριστερό τμήμα, η διαδικασία εξινδοευρωπαϊσμού ήταν πολύ πιο έντονη. Αρκετοί χαλκολιθικοί οικισμοί έχουν εντοπισθεί και ερευνηθεί στην περιοχή αυτή. Τα στοιχεία δείχνουν νέα χαρακτηριστικά σε σχέση με τους παλαιότερους νεολιθικούς πολιτισμούς στην ίδια περιοχή. Οι οικισμοί βρίσκονταν πλέον σε υψηλότερες εποπευόμενες θέσεις, σε χώρους φυσικά προστατευμένους κατάλληλους για άμυνα. Τα σπίτια ήταν συχνότερα ορθογώνια και κτίζονταν με ξύλινο σκελετό καλυμμένο με πηλό. Σπανιότερα υπήρχαν υπόγειες κατασκευές.

Στην περιοχή της Πελαγονίας, όπου υπάρχει μια έντονη νεολιθική παράδοση και οικισμοί σε μορφή τούμπας, τα χαλκολιθικά στρώματα διαδέχονται τα νεολιθικά. Πολύ συχνά έχουμε τις περιπτώσεις σχηματισμού νέων λοφίσκων –οικισμών που άρχισαν με χαλκολιθικά στρώματα κατοίκησης και συνεχίστηκαν στην εποχή του Χαλκού. Ωστόσο, σε γενικές γραμμές το σύνολο των ευρημάτων αντιπροσώπευαν ένα στάδιο που είχε ακόμη τα γενικά χαρακτηριστικά του νεολιθικού πολιτισμού. Οι τυπικές χαλκολιθικές εκφράσεις δημιουργούν νέα φαινόμενα, τα οποία δείχνουν τον εξινδοευρωπαϊσμό των τοπικών νεολιθικών πολιτισμών και ο οποίος εκφράζεται κυρίως με νέο τύπο οικισμών, νέα σχήματα στην κεραμική, νέες τεχνολογίες και τεχνικές διακόσμησης καθώς και νέα στοιχεία στη λατρεία, τη θρησκεία και την τέχνη. Πρόκειται για γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν το χαλκολιθικό πολιτισμό σε αυτήν την περιοχή αλλά και το ευρύτερο πολιτιστικό σύμπλεγμα της κεντρικής Βαλκανικής Bubanj –Salkuca - Krivodol. Πολύ περιληπτικά θα εξετάσουμε τα βασικά ινδοευρωπαϊκά στοιχεία του χαλκολιθικού πολιτισμού σε αυτό το τμήμα της Βαλκανικής, κυρίως μέσα από ευρήματα του οικισμού Burilčevo (Μπουρίλτσεβο) στον ποταμό Bregalnica⁵.

Η πλειοψηφία των σχημάτων στην κεραμική, κυρίως αγγεία με γωνιώδες τοίχωμα, είναι καινούργια. Ακόμη πιο εντυπωσιακές είναι οι καινοτομίες στις τεχνικές διακόσμησης. Τα θέματα είναι στην πλειονότητά τους γεωμετρικά, γραπτά με γραφίτη, εγχάρακτα, αυλακωτά, αλοιφωτά, με σχοινοειδείς τεχνικές κ.ά. Οι ίδιες τεχνικές εφαρμόζονταν στα πήλινα ειδώλια, ζωόμορφα ή ανθρωπόμορφα, τα τελευταία με έντονη στεατοπυγία (εικ. 3).

4. N.Tasic, Bubanj-Salkuca-Krivodol kompleks, Praistorija Jugoslovenskih Zemalja III, Sarajevo 1979, 102.

5. I.Kolistrkovska-Nasteva, Antropomorphic and zoomorphic figurines from Eneolithic-site of Pilavo near Burlcevo, Maced. acta archaeol. 15, Skopje 1999, 25-33.

Εικ. 3 Ενεολιθικά ειδώλια διαφόρων περιοχών

Τις καλύτερες ενδείξεις για τα ομαδικά στοιχεία από τις στέπες αποτελούν τα αντικείμενα τα οποία σχετίζονται με άλογα. Το πλέον γνωστό από αυτά είναι το λίθινο σκήπτρο από το Supleveč (Σούπλεβετς) κοντά στη Βίτολα. Η εξάπλωση αυτού του είδους των σκήπτρων που έχουν ανακαλυφθεί μέχρι τώρα δείχνει την παρουσία αυτών των στοιχείων μέχρι το Βορρά, τον Πόντο και τη ρωσική στέπα.

Στη Χαλκολιθική εποχή είχαμε τις πρώτες ενδείξεις, αν και σε μικρό αριθμό, της μεταλλουργίας και της οικιακής παραγωγής χάλκινων εργαλείων και όπλων. Έχουν βρεθεί πολλές μήτρες για την έγχυση χαλκού σε ράβδους, από τις οποίες κατασκευά-

ζονταν αξίνες, πελέκειες, καρφιά και σμίλες. Ορισμένες από τις μήτρες και τους πελέκειες ανήκουν στο τέλος της Χαλκολιθικής εποχής.

Παρά τις καινοτομίες, η βάση του χαλκολιθικού πολιτισμού στηριζόταν ακόμη στις παραδοσιακές νεολιθικές αξίες, ιδιαίτερα στις αγροτικές περιοχές.

Λόγω της συνύπαρξης των παραδοσιακών αξιών και των νέων ινδοευρωπαϊκών νεωτερισμών, οι κοινωνίες από αυτή την πλευρά της Βαλκανικής χρειάστηκαν περισσότερο χρόνο για να φτάσουν τη σταθερότητα του πολιτισμού της εποχής του Χαλκού. Για το λόγο αυτό, όλη σχεδόν η 3η χιλιετία π.Χ. μπορεί να θεωρηθεί μια μεταβατική περίοδος με χαλκολιθικά χαρακτηριστικά.

Σχετικά με την εποχή του Χαλκού, θα πρέπει καταρχήν να σημειωθούν τα μεγάλα κενά στη γενική γνώση.

Για μεγάλο χρονικό διάστημα οι γνώσεις μας βασίζονταν μόνο σε λίγα και όχι επαρκώς τεκμηριωμένα ευρήματα, τα οποία επί το πλείστον ήταν αποτελέσματα ερευνών από γειτονικές περιοχές⁶.

Τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει νέες έρευνες σε θέσεις αυτής της περιόδου. Σύμφωνα με αυτές, είναι φανερό ότι η σταθεροποίηση του πολιτισμού της

6. M.Garasanin, Podunavsko-Balkanski kompleks ranog bronzanog doba, Praistorija Jugoslovenskih Zemalja IV, Sarajevo 1983, 463-471

εποχής του Χαλκού στηριζόταν στα προηγούμενα γεγονότα της Χαλκολιθικής εποχής. Με αυτό τον τρόπο, τα τελευταία ινδοευρωπαϊκά μεταναστευτικά κύματα είχαν τελειώσει κατά τη διάρκεια της Πρώιμης εποχής του Χαλκού μέχρι τους πρώτους αιώνες της 2ης χιλιετίας. Οι αιώνες της Μέσης εποχής του Χαλκού ήταν αιώνες σταθεροποίησης και επιβεβαίωσης των τοπικών πολιτιστικών αξιών μέχρι περίπου το 14ο αιώνα π.Χ., οπότε τα αιγαιακά στοιχεία της εποχής του Χαλκού άρχισαν να εξαπλώνονται, σηματοδοτώντας την Ύστερη εποχή του Χαλκού.

Γι' αυτή την περίπτωση επιλέχθηκαν δύο θέσεις, αντιπροσωπευτικές του χαρακτήρα της Πρώιμης και της Μέσης εποχής του Χαλκού. Η πρώτη βρίσκεται στα βόρεια, στο Κουμάνοβο, στο χωριό Pelince (Πελίντσε) και η δεύτερη στα νότια, στην Πελαγονία κοντά στη Βίτολα, στο χωριό Radobog (Ράντομπορ).

Τα βαλκανικά στοιχεία είναι πιο ορατά στην πρώτη θέση –οικισμός και ιερό από την Πρώιμη εποχή του Χαλκού που δεν έχουν δημοσιευτεί ακόμη⁷.

Ο οικισμός βρίσκεται στην κορυφή ενός επιβλητικού λόφου και, σύμφωνα με τις ανασκαφές που έχουν γίνει πριν από οκτώ χρόνια στην περιοχή, έχουν αποκαλυφθεί κατάλοιπα της εποχής του Σιδήρου και οχυρώσεις της Κλασικής εποχής (εικ. 4). Σε έκταση περίπου 200 μ. στην κορυφή, όπου και ο οικισμός, εντοπίστηκαν άφθονα αρχαιολογικά ευρήματα που συνδέονται με τα στρώματα της Πρώιμης εποχής του Χαλκού. Σύμφωνα με τις συνθήκες, τη θέση και το χαρακτήρα αυτών των ευρημάτων, ο χώρος ήταν τόπος λατρείας-ιερό. Για την κατασκευή του είχε χρησιμοποιηθεί ηφαιστειογενείς λίθοι που απλώνονται κυρίως από Βορρά προς Νότο και λιγότερο από Δύση προς Ανατολή, συνδεδεμένοι με τις βαθιές κοιίτες των ποταμών Pcinja (Πίντζα) και Bistrica (Μπίστριτσα) και τη βάση αυτού του λίθινου υποστρώματος.

Είναι ενδιαφέρον ότι στο κεντρικό τμήμα του υψώματος υπήρχε μεγάλος βράχος, ο οποίος ισοπεδώθηκε με τη βοήθεια των στρώσεων πηλού και

Εικ. 4 Οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην περιοχή Gradiste-Pelince κοντά στη Bitola

7. L. Trajkovska, Gradiste-Pelince, *Maced. acta archaeol.* 15, Skopje 1999, 47-61

Εικ. 5 Τούμπα στο χωριό Radobor κοντά στη Bitola – ένας τυπικός οικισμός της Εποχής του Χαλκού στην περιοχή της Παταγονίας

ποτάμιων λίθων. Με αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκε μια κεντρική κυκλική επιφάνεια – ένας βωμός διαμέτρου 6 μ. Εκεί γίνονταν θρησκευτικές τελετές με συνεχείς καύσεις, από τις οποίες προέρχονταν στρώματα στάχτης με πολλά θραύσματα αγγείων, οστά ζώων αλλά επίσης και πάρα πολλά κατάλοιπα μετάλλου. Η πετρογραφική και η χημική ανάλυση έδειξαν ότι τα κατάλοιπα μετάλλου ήταν αποτέλε-

σμα τήξης ορυκτού, η πηγή του οποίου μένει να εντοπισθεί στην περιοχή. Σε θερμοκρασία 1300-1500° η πρώτη ύλη έλιωνε προκαλώντας πολύ καπνό, οποίος δίνει ένα οπτικό αποτέλεσμα για τον τρόπο που δημιουργούνταν το μέταλλο.

Τριγύρω, σε μεγάλη έκταση, βρέθηκε άφθονη κεραμική και άλλα αντικείμενα. Η κεραμική έχει βρεθεί ανάμεσα στους βράχους, στηριγμένη με ειδικές ποταμίσιες πέτρες.

Η δεύτερη θέση στο Radobor κοντά στη Βίτολα είναι μια τυπική τούμπα με παχιά στρώματα κατοίκησης της Πρώιμης και Μέσης εποχής του Χαλκού (εικ.5). Σε τρεις συνεχόμενες ανασκαφικές περιόδους αποκαλύφθηκε άφθονο υλικό, το οποίο επιβεβαιώνει ότι αυτή η θέση ήταν από οικονομική και πολιτιστική άποψη ο ισχυρότερος οικισμός στην ομάδα Αρμενοχώρι ή Πελαγονίας. Ενδιαφέρον προκαλεί η παρουσία στα στρώματα της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού ομάδας κεραμικών κλιβάνων γεμάτων με εκατοντάδες αγγεία διαφόρων σχημάτων (εικ. 6).

Παρά τα ευρήματα, το επίπεδο της έρευνας της Πρώιμης και της Μέσης εποχή του Χαλκού εξακολουθεί να είναι πολύ χαμηλό και γι' αυτό πρέπει τα συμπεράσματα να διατυπώνονται πολύ προσεκτικά. Ωστόσο, είναι βέβαιο ότι η ειρηνική ανάπτυξη στο πλαίσιο της ομάδας του Αρμενοχωρίου διαταράχθηκε στους αιώνες της Ύστερης εποχής του Χαλκού. Η ανάπτυξη των επαφών με το μυκηναϊκό κόσμο άλλαξε σταδιακά το χαρακτήρα της τοπικής εποχής του Χαλκού. Έτσι, μέχρι το τέλος της εποχής του Χαλκού και ιδιαίτερα στη μεταβατική περίοδο, ο μυκηναϊκός πολιτισμός θα γίνει αποδεκτός και θα χρη-

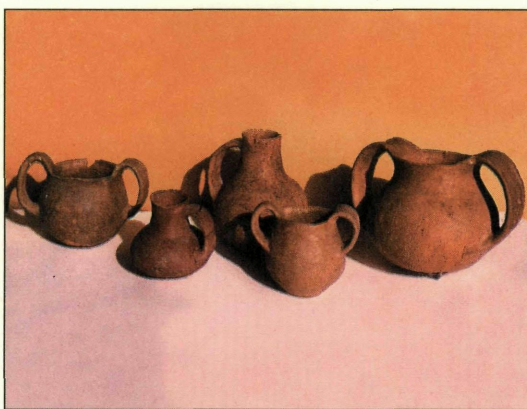
σιμοποιηθεί για τις τοπικές ανάγκες, όπως και οι γνώσεις της αιγαιακής εποχής του Χαλκού, στοιχεία σημαντικά, τα οποία θα οδηγήσουν στη γένεση της νέας εποχής του Σιδήρου⁸.

Στο τέλος της εποχής του Χαλκού σε αυτό το τμήμα της Βαλκανικής, ιδιαίτερα γύρω από τη Θεσσαλονίκη και στον κάτω Αξιό, υπήρξε μια ισχυρή διείσδυση μυκηναϊκών πολιτιστικών στοιχείων που αντιπροσωπεύεται από εισηγμένη μυκηναϊκή κεραμική, τοπικές απομιμήσεις, οικίες μυκηναϊκού τύπου, αστικοποίηση κ.λπ.⁹.

Η εικόνα βορειότερα και ιδιαίτερα στην κοιλάδα του μέσου και άνω Αξιού δεν ήταν και πολύ διαφορετική¹⁰.

Οι πρώτες στενές επαφές αυτών των κοινοτήτων με το μυκηναϊκό πολιτισμό και γενικότερα με τον αιγαιακό κόσμο της εποχής του Χαλκού είχαν καθαρά εμπορικό χαρακτήρα και αναπτύχθηκαν από Μυκηναίους μεταλλουργούς, εμπόρους και περιπλανώμενους, σε περιοχή πλούσια σε χαλκό, σίδηρο, χρυσό και άργυρο και κυρίως ευρισκόμενη στις κεντρικές οδούς επικοινωνίας.

Κάτω από αυτό το πρίσμα, το Ξίφος από το Τετονο (Τέτοβο) είναι γνωστό ως μυκηναϊκό και βρέθηκε τυχαία χωρίς κανένα συνοδευτικό στοιχείο. Ωστόσο, αποτελεί πολύ σημαντικό έργο τέχνης, μια ιδιαίτερη παραλλαγή, όπου συναντώνται αιγαιακά και τοπικά στοιχεία συγκεντρωμένα στο ίδιο αντικείμενο.

Εικ. 6 Αγγεία της Πρώτης Εποχής του Χαλκού στην Toumba-Radobor, Bitola

8. D.Mitrevski, Proto-historical Communities in Macedonia, Skopje 1997, 25-65

9. D.W.Smit, Mycenaean penetration into Northern Greece, Thracians and Mycenaean, Leiden-Sofia 1989, 174-180; A.Papaefthymiou-A.Pilali-Papasteriou, Prehistoric Macedonia: An Itinerary, Thessaloniki 1997, 85-90

10. D.Mitrevski, The Spreading of the Mycenaean Culture through the Vardar Valley, Ancient Macedonia VI, Thessaloniki 1999, 789-796; D.Mitrevski, New Aspects of the Bronze Age Sites on the Northern Periphery of the Mycenaean World, Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas, Oetker-Voges-Verlag, Kiel 1998, 449-456

Εικ. 7 Το Ulanci κοντά στο Gradsko στην κοιλάδα του Μέσου Αξιού – τοποθεσία της νεκρόπολης & του οικισμού από τον 13ο έως τον 12ο αιώνα π.Χ

Το ίδιο συμβαίνει με το επόμενο εύρημα, που αποκαλύφθηκε πριν τέσσερα χρόνια στην περιοχή των Σκοπίων. Πρόκειται για κιβωτιόσχημο τάφο από άμορφους λίθους με το νεκρό σε θέση συσπείρωσης. Ένα ταφικό εύρημα που συνοδεύταν από ένα τυπικό αγγείο της τοπικής Μέσης εποχής του Χαλκού και μια μαρμάρινη κεφαλή αιγαιακού ξίφους παρόμοια με εκείνη από το προαναφερθέν ξίφος του Τέτοβο.

Κατά μήκος της κοιλάδας του Αξιού, ως της πλέον εκτεθειμένης περιοχής σε επιρροές το Νότου, έχουν εντοπισθεί στα τελευταία δέκα χρόνια αρκετές νέες θέσεις της Ύστερης εποχής του Χαλκού και της μεταβατικής περιόδου, με αρκετό υλικό που συνδέεται με την αιγαιακή εποχή του Χαλκού. Θα αναφερθούν μερικές από αυτές¹¹.

Περίπου ένα χιλιόμετρο από τα σύνορα με την Ελλάδα, υπάρχει ένας οικισμός με πολλαπλά στρώματα κατοίκησης, ο οποίος χρονολογείται από την Ύστερη εποχή του Χαλκού μέχρι το τέλος της Ελληνιστικής περιόδου και βρίσκεται ακόμα στη διαδικασία συστηματικής ανασκαφής. Η θέση βρίσκεται στην πόλη Γευγελή, στη δεξιά όχθη του Αξιού ποταμού και μπορεί να θεωρηθεί ότι πρόκειται για την αρχαία Γορτυνία. Η εικόνα και τα ευρήματα από τα προϊστορικά στρώματα είναι συγγενή με εκείνα των γειτονικών θέσεων στη Βόρεια Ελλάδα: Καστανάς, Αξιοχώρι (Βαρδαρόβτσα) και Λιμνότοπος (Βάρδινο).

Άλλες θέσεις του τέλους της εποχής του Χαλκού κατά μήκος της κοιλάδας του Αξιού είναι κυρίως νεκροπόλεις, με κοινούς τρόπους ταφής και ταφικά έθιμα. Θα εξετάσουμε την πλέον αντιπροσωπευτική από αυτές τις νεκροπόλεις που βρίσκεται στο χωριό Ulanci (Ούλανσι), στην κοιλάδα του μέσου ρου του Αξιού (εικ. 7).

11. D.Mitreviski, Proto-historical Communities....., 25-65

Μέχρι σήμερα έχουν ερευνηθεί 50 τάφοι στη νεκρόπολη του Ulanci με ευρήματα που τοποθετούνται χρονικά μέσα στο πλαίσιο του 13ου και του 12ου αιώνα π.Χ. Οι τάφοι είναι κιβωτιόσχημοι, κατασκευασμένοι με λίθινες πλάκες, οι σκελετοί σε θέση συσπείρωσης και μεγάλη ομοιότητα στα άλλα ταφικά έθιμα.

Εικ. 8 Χαρακτηριστική ματ κεραμική – ταφικά αντικείμενα από τη νεκρόπολη του Ulanci

Πολλά στοιχεία που αφορούν τη διάταξη των τάφων, τον τρόπο ταφής και τα ταφικά έθιμα στο Ulanci είναι επηρεασμένα από την αιγαιακή εποχή του Χαλκού και θυμίζουν τις υπομυκηναϊκές νεκροπόλεις της Ελλάδας.

Στα ταφικά κτερίσματα κυριαρχούσε η τοπική κεραμική, ιδιαίτερα τα αγγεία με αμαυρόχρωμη γραπτή διακόσμηση ή με τοπικά υστερομυκηναϊκά σχήματα, πολύ συχνά παραλλαγές του αλάβαστρου (εικ. 8).

Άλλα ευρήματα δείχνουν επίσης επιρροές από την αιγαιακή εποχή του Χαλκού, όπως για παράδειγμα ο διπλός πέλεκυς και τα πολλά ορειχάλκινα εγχειρίδια (εικ. 9).

Η λίθινη στήλη με χαραγμένη τη μορφή ενός τοπικού αρχηγού με επίσημη ενδυμασία πομπής αποτελεί ξεχωριστό εύρημα από αυτή τη νεκρόπολη. Επαναχρησιμοποιήθηκε αργότερα ως πλάκα σε μια ταφική κατασκευή. Σύμφωνα με την τεχντροπία και την εξάρτηση (δαυλό, πέλεκυ, μεγάλο εγχειρίδιο, ζώνη κ.λπ.) έχει πολλά παράλληλα στοιχεία από τις βορειοανατολικές περιοχές και κυρίως γύρω από το βόρειο Εύξεινο Πόντο. Έχει επίσης και ένα στοιχείο τυπικό της αιγαιακής εποχής του Χαλκού, καθώς στο κάτω

Εικ. 9 Μερικά μεταλλικά αντικείμενα – ταφικά ευρήματα από τη νεκρόπολη του Ulanci

μέρος του ενδύματος παρουσιάζεται ένα είδος ενδύματος πολύ γνωστό στη μυκηναϊκή τέχνη¹².

Στον οικισμό της νεκρόπολης του Ulanci στη θέση “Stolot” αποκαλύφθηκαν ίδια ευρήματα στα στρώματα κατοίκησης του τέλους της εποχής του Χαλκού μέχρι και της Μεταβατικής περιόδου. Ο οικισμός βρίσκεται στην κορυφή ενός επιβλητικού λόφου περίπου 200 μ. από τη νεκρόπολη. Σε ό,τι αφορά την κατοίκηση, την αρχιτεκτονική και τις άλλες αρχαιολογικές εκφράσεις, αυτά τα στρώματα αντιστοιχούν στον τέταρτο και πέμπτο οικισμό του Καστανά. Ο τελευταίος προϊστορικός οικισμός στο Ulanci (Ούλανσι) καταστράφηκε από πυρκαγιά περί τον 12ο αιώνα π.Χ. Έκτοτε δεν υπάρχουν ενδείξεις ζωής. Μετά από αρκετούς αιώνες, κατά τη διάρκεια της Ύστερης Ελληνιστικής περιόδου, στο λόφο εγκαταστάθηκε ένας μικρός στρατιωτικός σταθμός.

Οι άλλες παρόμοιες νεκροπόλεις επιβεβαιώνουν τις διαπιστώσεις που είχαν ήδη γίνει στο Ulanci. Επομένως, οι μεγάλες και οργανωμένες νεκροπόλεις χρησιμοποιούσαν ίδιους τρόπους ταφής, σχήματα τάφων, έθιμα και συνήθειες που βασιζόνταν στις παραδόσεις της τοπικής εποχής του Χαλκού, αλλά ταυτόχρονα ήταν ανοικτές και στις επιρροές του πολιτισμού της Ύστερης Μυκηναϊκής περιόδου.

Αυτές οι νεκροπόλεις μπορούν να χρονολογηθούν μεταξύ του 13ου και του 11ου αιώνα π.Χ. Όλες τους συνδέονται με οχυρωμένους οικισμούς ίδιας μορφής με αυτήν του Ulanci, σε μικρό αλλά εποπτεύοντα λόφο με ισοπεδωμένη επίπεδη κορυφή.

Σύμφωνα με το ανασκαφικό υλικό, συμπεραίνεται εύκολα ότι για τις κοινότητες του Αξιού ήταν μια σχετικά ήρεμη περίοδος. Ήταν στενά συνδεδεμένες και ανοικτές σε επαφές και επιρροές από το Αιγαίο. Παρά την παρουσία μικρού αριθμού εισηγμένων μυκηναϊκών αντικειμένων σε ομάδες ευρημάτων με τοπικό χαρακτήρα, το αποτέλεσμα αυτών των σχέσεων μαρτυρεί μεγάλο βαθμό εκμυκηναϊσμού του τοπικού πολιτισμού της Ύστερης εποχής του Χαλκού.

Οι τοπικές κοινότητες της Ύστερης εποχής του Χαλκού δεν είχαν εμπλακεί στα μεγάλα μεταναστευτικά κύματα των ονομαζόμενων Μεγάλων Αιγαιακών Μεταναστεύσεων στο τέλος του 13ου και κατά τη διάρκεια του 12ου αιώνα.

12. D.Mitrevski, New Aspects of the Bronze Age Sites.....fig.5, 453.

Στα επόμενα μεταναστευτικά κύματα από το τέλος του 12ου και στη διάρκεια του 11ου αιώνα, τα οποία ακολούθησαν τους κύριους δρόμους επικοινωνίας, η σύνδεση με το Αιγαίο διακόπηκε σε μεγάλο βαθμό. Οι επιπτώσεις ήταν σημαντικές: μειωμένη οικονομική ισχύς, πολιτιστική παρακμή και μείωση του πληθυσμού, κατά τη διάρκεια των πρώτων αιώνων της εποχής του Σιδήρου, και

Εικ.10 Τάφος με τεφροδόχο κάλπη, 12ος - 11ος αιώνας π.Χ από τη νεκρόπολη του Hipodrom κοντά στα Σκόπια

ιδιαίτερα εμφανείς στην κοιλάδα του Αξιού, λόγω της θέσης της στους κύριους δρόμους επικοινωνίας. Για το λόγο αυτό, η σταθεροποίηση του πολιτισμού της εποχής του Σιδήρου σε αυτή την περιοχή επήλθε περίπου τον 8ο αιώνα π.Χ¹³. Αυτά τα μεταναστευτικά κύματα μετέδωσαν πολλά νέα βαλκανικά στοιχεία, μεταξύ των οποίων και ένα νέο ταφικό έθιμο, την καύση των νεκρών και την ταφή σε τεφροδόχες κάλπες. Ωστόσο, παρά τις όποιες συνέπειες, οι παλιές πολιτιστικές αξίες από την Αιγαιακή εποχή του Χαλκού δεν είχαν ξεχαστεί.

Η εικόνα αυτής της εποχής και των γεγονότων αποδίδεται καλύτερα σε πρόσφατα ανακαλυφθείσες νεκροπόλεις, όπως του Hipodrom (Ιπποδρόμου) κοντά στα Σκόπια¹⁴. Στο Hipodrom η νεκρόπολη περιλαμβάνει ταφές σε τεφροδόχες κάλπες μετά την καύση του νεκρού και στοιχεία κυρίως βαλκανικής προέλευσης, τα οποία ήλθαν μέσα από τις κοιλάδες του Μοράβα και του Αξιού (εικ. 10). Υπάρχουν νέα στοιχεία και ενδείξεις ότι οι μετακινήσεις έγιναν από Βορρά προς Νότο. Πολλά στοιχεία οδηγούν στην αναγνώριση διείσδυσης από το Βορρά στα ήδη κατεστραμμένα μυκηναϊκά κέντρα. Είναι πιθανό σε αυτές τις μεταναστεύσεις να αναγνωριστούν οι φορείς της καύσης των νεκρών στην Ελλάδα, της χειροποίητης κεραμικής και των εγχάρακτων ειδωλίων στις πρωτογεωμετρικές νεκροπόλεις της κεντρικής Ελλάδας. Όλα αυτά τα στοιχεία εντοπίστηκαν στη νεκρόπολη του Hipodrom και σε άλλες παρόμοιες θέσεις, ακριβώς στις κύριες επικοινωνιακές οδούς, όπως η κοιλάδα του Αξιού.

13. D.Mitrevski, *Protohistorical Communities...*62-70

14. D.Mitrevski, *A Brnjica Type Necropolis near Skopje*, *Starinar* Vol.XLIII-XLIV/1992-1993, Beograd 1994, 115-124.

Μετά από τα γεγονότα της Μεταβατικής περιόδου, οι κοινότητες της περιοχής του Αξιού φαίνεται να μην είχαν αρκετή οικονομική ισχύ και ενδιαφέρον να αναπτύξουν μια πιο στενή σχέση με το Αιγαίο, όπως στην προηγούμενη περίοδο. Ωστόσο, διατήρησαν κάποια από τα στοιχεία της Αιγαιακής εποχής του Χαλκού, τα οποία θα συνεχιστούν και θα επιβιώσουν υπό λανθάνουσα μορφή μέχρι το τέλος της εποχής του Σιδήρου και εκφράζονται με φαινόμενα όπως οι χρυσές ταφικές μάσκες από το Trebenishte (Τρεμπενίστε) και άλλα ευρήματα κατάλοιπα της Αιγαιακής εποχής του Χαλκού.

Prehistory in the Republic of Macedonia

Dragi Mitrevski

Professor of Prehistoric Archaeology
at the Department of Philosophy in FYROM (Skopje)-
Director of the National Museum-FYROM

The territory of today's FYROM occupies the central part of the Balkans, which has always been among the main crossroads of economic and cultural relations of Southeast and Central Europe. This territory is intersected by the Vardar (Axios) Valley as main ancient communication route in the north/south direction. Another old Balkan road in west/east direction following the route of Roman Via Ignatia was also passing through this territory.

This geography alongside with the morphological features and climate, have influenced the entire cultural and historic development of communities that have settled these territories since the earliest epochs till the present day. Almost all economic, cultural, military and migratory movements in the Balkans prehistory were going on through the afore-mentioned communication routes. To a considerable extent, this defined the nature and direction of cultural development of local communities. In certain prehistoric epochs, this territory was, consequently, culturally oriented and closely associated with the north of the Balkans and, in other periods, with the Aegean south. On the other hand, this specific position was precisely the reason for creation and development of specific cultural values throughout the prehistory. This kind of fusion of diverse elements and influences, as well as their adaptation to the local tastes and needs, resulted in the emergence of specific local prehistoric cultures with explicitly expressed individual traits. At certain periods, local cultures reached such a level of development to have surpassed this territory and exerted noteworthy influences in the neighbouring regions. This refers specifically to the Neolithic and the Iron Ages, which are the two most thoroughly researched prehistoric periods.

In general terms, the prehistoric development in the territory of FYROM has been divided and researched in the periods of Palaeolithic, Neolithic, Eneolithic,

the Bronze Age and the Iron Age, up to the mid-first millennium BC, that is, by the time of expansion of Ancient Macedonia to the north under the reign of Alexander I. In this, it should be emphasized that the Iron Age centuries have been treated as proto-history, due to the final formation of palaeo-Balkan peoples in these territories and their indirect connection with some written sources.

The entire prehistory evidenced alternation of transitional periods and times of stability. Transitional periods encompassed the centuries that marked processes of changes, which resulted in abandoning of the old values and adopting new ones. These processes were regularly followed with turbulent historic events: migrations, military inroads, as well as impacts of new technologies, customs, religions and other foreign elements. Such were the times of transition from the Neolithic to the Copper Age or Eneolithic, and the centuries of transition from the Bronze Age to the Iron Age.

On the other hand, the periods of the Neolithic, the Bronze Age and the Iron Age were epochs of stable cultural development, characterized with cherishing and affirmation of local cultural values.

In the global picture of the stage of researches, the Neolithic and the Iron Age are the periods that can be singled out as most researched, periods to which the largest number of prehistoric findings have been dated. Among the other periods, researches of the Palaeolithic and Mesolithic are still at their initial stage and there are consequently, no sufficient elements for making any conclusions with regard to their nature and cultural features. The situation is far better concerning researches of the Eneolithic and the Bronze Age. Despite the limited researches, findings discovered in the past decade give sufficient ground for their basic definition.

On this occasion, we will shortly consider the basic features of all the prehistoric periods, starting with the Neolithic.

The Neolithic or the Young Stone Age evolved continually through the Early, Middle and Late Neolithic. They are completely compatible with the periodisation in other parts of the Balkans, particularly with the Neolithic in Thessaly and its proto-Sesklo, Sesklo and Dimini phases and with the Neolithic cultures of Starčevo and Vinča to the north¹.

About 200 Neolithic sites have been found, all of them settlements, different in scope, size and stratigraphic features. Their biggest concentration is in

1. M. Garasanin, *Centralnobalkanska zona, Praistorija Jugoslovenskih Zemalja II*, Sarajevo 1979, 79-114

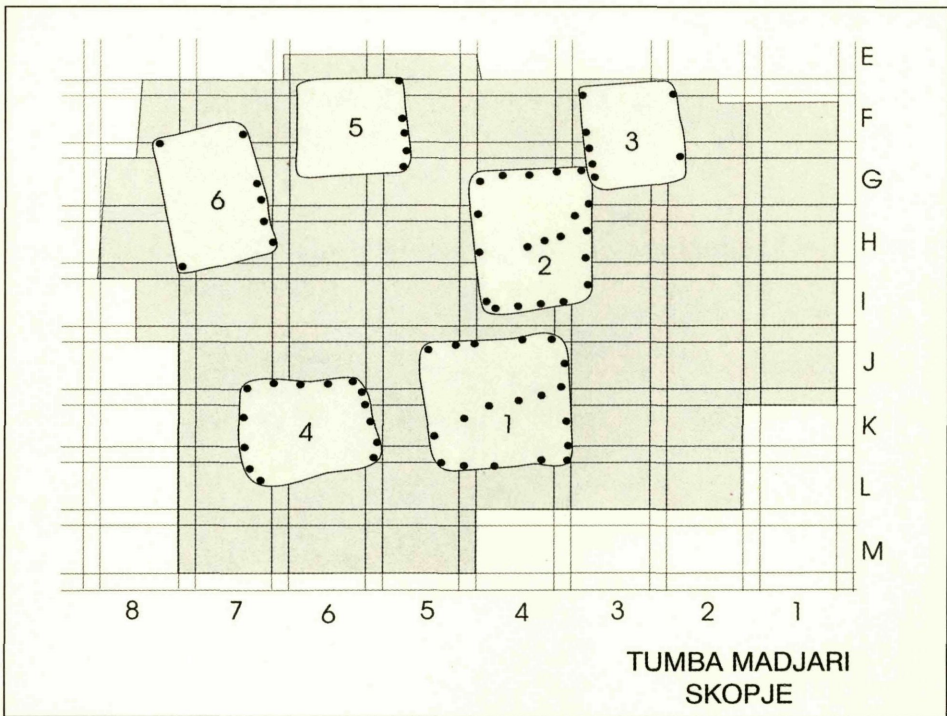

Fig. 1 Plan of the excavated part of the middle Neolithic settlement Toumba-Madjari near Skopje

valleys, that is, regularly in areas with favourable conditions for agriculture, rich in water, fertile soil and pastures. Such are the planes of Pelagonia, Ovce Pole, Polog and the Skopje region.

Two basic types of settlements can be distinguished, influenced by geomorphological and bio-climatic conditions. Settlements in river valleys have regularly been erected at flat terraces or mild slopes, as close as possible to the river bed. On the other hand, settlements are in spacious planes located on small mounds-tumbas, which correspond in every respect to prehistoric tells or magulas. Both types are multi-layered settlements showing continuity of occupation in nearly all stages of the Neolithic Age.

People lived in above-ground dwellings built of massive wood with framework construction of thick wooden poles that supported the roof, which was usually on two ridges, upon quadrate or rectangular base. Walls were coated and protected with thick layers of mud-plaster, occasionally decorated either with white or red paint, or with diversely applied plastic ornaments. The interior space ranged from 60 m² to 100 m². It was organised in several rooms, which included, almost regularly, a kiln built in the wall or a fireplace, and often alters,

massive sacrificial tables, for practicing religious rites within the family. Most data concerning the organisation of settlements come from the best preserved Neolithic site, the settlement at Tumba-Madjari near Skopje². Ten excavated houses were erected one beside another with narrow passages and small yards in-between (fig.1). All the houses discovered in Madjari so far were arranged around the central structure, which is considered to have been a sanctuary according to the inventory (movable and static alters with many of vessels around), the size (over 100 m²) and the widely open interior lay-out.

The economy mainly rested on agriculture, although there was also stock-breeding (mostly sheep, goats, pigs and cattle). Paleo-zoological data has shown that hunting and fishing had hardly played any role in providing food. All these branches had equal share in the Early Neolithic economy. Later, in the course of the Middle Neolithic Age, cultivation of soil took the prevalence, letting agriculture become the main branch of economy.

Besides these features common to all Neolithic cultures, there are still certain regional traits. They have arisen from the isolation of some areas in the frames of which certain local characteristics evolved and were cherished, mostly in the material culture and particularly in pottery production³.

In the Early Neolithic Age, coarse vessels prevailed in the pottery production with baked dark and monochrome nuances, occasionally decorated with disorganised barbotin and impresso decoration. The fine pottery was most frequently in red nuances and ball-shape forms. Distinctive features of this pottery are patterns of triangles, meanders, drops, etc. painted with white colour. On the grounds of these features, it could be inferred that the Early Neolithic Age coincided with the proto-Sesklo and the beginning of the Sesklo phase in Thessaly.

The Middle Neolithic was an age of far more stabilised relations and, thus, a period of dynamic internal development and emergence of material and spiritual culture with impressive local features. Old forms continued in the pottery, although many new shapes appeared, as well. Luxurious pottery has shown much more abundant repertoire of forms with similar local features. This refers, above all, to numerous cups and amphorae-vessels on high stand with richer decoration

2. V.Sanev, Neolithic Temple at Tumba in Madjari, Skopje Region, *Maced.acta Archaeol.* 9, Skopje 1988, 9-31

3. M.Garasanin, Probleme des Neolithikums und Aeneolithikums des Mittleren Balkans im lichte der Makedonischen forschung, *Maced.acta archaeol.*10, Skopje 1989, 25-37

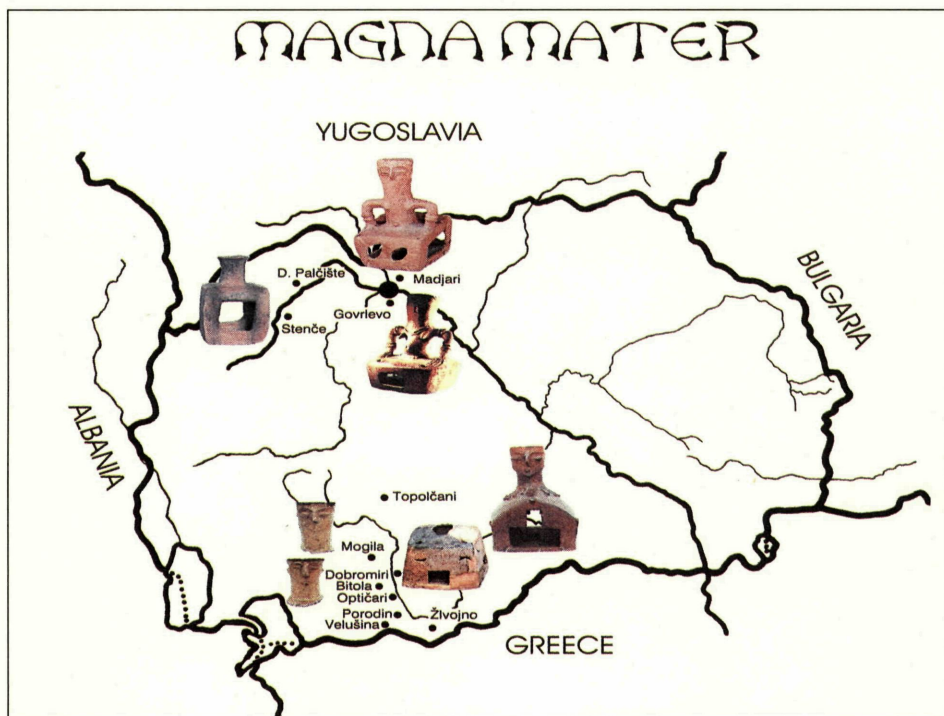

Fig. 2 Map of the main finds of figurines - goddesses of fertility (Great Mother-life giver)

painted with dark brown and red patterns, leaving the older white painting to go gradually out of use. The coarse kitchen ware and storage vessels have also shown forms typical exclusive to certain micro-regions. In any case, coarse pottery reached higher quality and barbotin decoration became more organised than in the former phase.

The most impressive cult in the religion of the Neolithic men from this part of the Balkans was the one of the Great Mother - life-giver, the Goddess of fertility and preserver of home and family. The most prominent expression of this cult is incorporated in numerous terra-cotta alter-goddesses conceived in highly expressive and so far unique manner among the Neolithic cultures in the Balkans (fig.2). The Great Mother is depicted as a chimney upon a model of a house. Some specimens show emphasised local features, but the scheme is always the same. The most outstanding finding of this kind of alters has been discovered at Madjari in the central structure - the shrine.

Reflection of the spiritual values of the Middle Neolithic men are also numerous kinds of house alters - small consecration tables for the needs of the household, which show explicitly local features.

Beside the cult of fertility or the cult to the Great Mother, another cult was also worshiped, - the cult to the deceased if it can be judged merely on the grounds of three burials which have been discovered so far. The three burials have been found at two sites and they were in the frames of the settlement, in the houses or just beside them. No specially organised necropolis has been discovered until the present day.

Data on the Late Neolithic Age is much scantier compared to the Middle Neolithic Age. It is certain that the Late Neolithic layers almost regularly evidence the last occupation of the old Neolithic settlements. Many of the Middle Neolithic accomplishments faded away. New simple forms emerged, as well as new techniques of decoration (engraving, canelures, embossed additions, etc.), which correspond to manifestations of the Vinca culture.

A new phenomenon was the defense wall of big amorphous stones around certain settlements, which reflects the corresponding social and economic changes occurring at that time, as well as the nature of the Late Neolithic Age marking the beginning of new turbulent times that were about to culminate in the following epoch - the Eneolithic.

Towards the end of the fourth millennium BC the peaceful development of the Neolithic men was disturbed by turbulent events caused by global migration movements of Indo-European communities. The insecure transitional times continued in the third millennium. Throughout this period new cultural values were gradually established, conditioned by the extent of influence and impact of the Indo-European elements, and their adoption and assimilation by the autochthonous population⁴. This process evolved diversely in different regions. In the regions to the east of the Vardar river, particularly along the valleys of its left tributaries, the process of Indo-Europeanisation was much more intense. Several Eneolithic settlements have been discovered there and researched to a varied extent. They have completely shown new features in regard to the older Neolithic culture in the same area. Settlements are situated on higher more dominant positions, naturally protected sites convenient for defense. Houses were most frequently of rectangular plan, built above ground on wooden framework construction and coated with mud-plaster, although structures partly dug in the ground have also been recorded.

In Pelagonija, a region with strong Neolithic tradition and mound settlements or tells, Eneolithic layers continued the Neolithic stratigraphy. Anyhow, more

4. N. Tasic, Bujanj-Salkuca-Krivodol kompleks, Praistorija Jugoslovenskih Zemalja III, Sarajevo 1979, 102.

frequent were the cases that Eneolithic layers started the formation of new mounds, which continued to be used in the following period - the Bronze Age. In any case, apart from this, the material culture was still at the stage and the general criteria of the Neolithic Age. The nature of the typical Eneolithic manifestation points to new phenomena that indicate Indo-Europeanisation of the autochthonous Neolithic culture, expressed through new type of settlements, new pottery forms showing new technologies and techniques of decoration, as well as new elements in the cult, religion and art concept. These issues associate the Eneolithic culture in this part of the Balkans with the wider Central Balkan cultural complex, known as Bubanj-Salkuca-Krivodol.

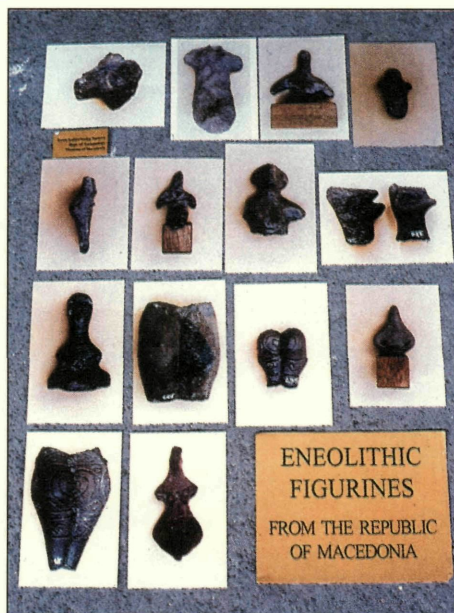

Fig. 3 Eneolithic figurines from different sites

We will shortly consider the basic Indo-European manifestations in the Eneolithic culture from this part of the Balkans, mostly through findings from the most extensively researched settlement at the site in the village Buričevce on the Bregalnica river⁵.

The majority of forms in pottery, mostly vessels of sharp profile, are new phenomena. Even more impressive are novelties introduced in decoration techniques. Ornaments have most frequently geometric patterns executed by graphic painting, engraving, cannelures, with crusted and schnur techniques, etc. The same techniques have been recorded applied on clay figurines, whether zoomorphic, or anthropomorphic ones with emphasised *stomatopigya* in particular (fig.3).

The best illustration for the impact of the steppe-nomadic elements are probably objects bearing horse stylisation, the most renowned of which is the

5. I.Kolistrkovska-Nasteva, Anthropomorphic and zoomorphic figurines from Eneolithic-site of Pilavo near Buričevce, Maced. acta archaeol. 15, Skopje 1999, 25-33.

stone scepter from Suplevec near Bitola. Mapping of this kind of scepters discovered so far has indicated the route of introduction of the previously mentioned elements as far as the North Pontus and Russian steppes.

The Eneolithic Age marked the first indications, although in a small number, of metallurgy and domestic production of copper tools and weapons. Several molds have been discovered used for casting copper stripes and rods, from which daggers, axes, nails and chisels were subsequently manufactured. Several findings of copper axes and stone molds for casting axes belong to the end of the Eneolithic period.

Despite the previously mentioned innovations, in the basis of the Eneolithic culture were still the traditional Neolithic values, especially in the predominantly agricultural areas.

Due to this dualism of traditional values and new Indo European accomplishments, communities from this part of the Balkans needed much longer time to reach the stabilisation of the Bronze Age culture. Consequently, almost the entire third millennium BC could be considered as a transitional period with Eneolithic features.

Around the Bronze Age, we must first note the great gaps in the general knowledge.

For a long time, there was knowledge based on only a few and insufficiently documented findings, in which circumstances mainly the results of the researches in the neighbourly regions were used⁶.

In the last few years new more specific research has taken place in sites of this period. According to this it is obvious that the stabilisation of the Bronze Age culture was dependant on the previous events during the Eneolithic Age. In this way, the latest indoeuropean waves were finished during the Early Bronze Age until the first centuries of the second millenium. The centuries of the Middle Bronze Age were periods of real stabilisation and affirmation of the local cultural values, until around the 14th century when the elements from the Aegean Bronze Age started spreading, as indicators for the Late Bronze Age⁷.

For this occasion we chose two sites as best indicators for the character of the Early and Middle Bronze Age. The first one is in the farthest north, near

6. M.Garasanin, Podunavsko-Balkanski kompleks ranog bronzanog doba, Praistorija JugoslovenskihZemalja IV, Sarajevo 1983, 463-471

7. L.Trajkovska, Gradiste-Pelince, Maced.acta archaeol.15, Skopje 1999, 47-61

Kumanovo, in the vilage of Pelince, and the second one is in the south, in Pelagonija, near Bitola, in the vilage of Radobor.

The Balkan elements are most visible on the first site - still totally unpublished settlement and sanctuary from the Early Bronze Age⁷. The settlement is situated at the top of a dominant hill, where archaeological excavations were

Fig. 4 Early Bronze Age settlement in Gradiste-Pelince near Kumanovo

conducted 8 years ago, discovering also remains and classical fortification from an Iron Age (fig.4). At about 200 metres, along the top ridge, which is going down of the settlement, many archaeological findings, connected with the Early Bronze Age levels on the hill were discovered. According to the conditions, disposition and their character, this site presents a cult place - sanctuary. For this purpose it was used a natural volcanic stone stretching in the North-South direction and limited from the West and East with the deep beds of the rivers Pcinja and Bistrica, which are connected to the base of the stone.

It is interesting that in the central party there is the highest rock, which was flattered and labeled with the help of layers of clay and river stones. This is how a dominating circular surface was created - an altar of 6 metres diameter. Here ritual activities used to take place, that is intensive burning, and therefore in the layer of ashes numerous fragments of pottery have been discovered, trifled animals' bones, but also a big quantity of slag. Petrographical and chemical analyses showed that the slag is a result of the melting of a special type of mine that is to be found in the vicinity. At a certain temperature the feldspars of the mine are melted, in which a large quantity of smoke is produced that gives visual effects in which the slag is created.

Around the latter, on a very large surface various pottery and other findings were discovered. The pottery is mainly left in the gaps of the rocks and confined with special river stones.

The second locality in the vilage of Radobor near Bitola represents a typical Tumba with powerful cultural layers of the Early and the Middle Bronze Age - still unpublished (fig.5). In three subsequent campaigns plenty of material was

Fig. 5 Toumba in the village of Radobor near Bitola - a typical Bronze Age settlement in the Patagonia region

discovered which affirmed the site as the strongest economic and cultural settlement in the framework of the Armenohori or Pelagonia Group. It is very interesting that in a layer of the Early Middle Bronze Age a system of several pottery kilns full with hundreds of new baked vessels of various shapes were discovered (fig.6).

In spite of these findings, the level of research of the Early and Middle Bronze Age is still very low, so it is necessary to involve great caution in making certain conclusions. In any case, the local dispute and the peaceful development in the frameworks of the mentioned Armenohori Group is disarrayed in the centuries of the Late Bronze Age. The establishment of contacts with the Mycenaean World gradually altered the character of the local Bronze Age. So, by the end of the Bronze Age and particularly in the Transitional Period it was encompassed and adapted for the local needs, as well as many of the experiences from the Aegean Bronze Age, as the important elements that participated in the genesis of the new Iron Age⁸.

Anyway, at the end of the Bronze Age, in this part of the Balkans, especially around Thessaloniki and Lower Vardar area there was strong penetration of the Mycenaean cultural elements represented through the Mycenaean imported pottery, its local imitation, some types of Mycenaean

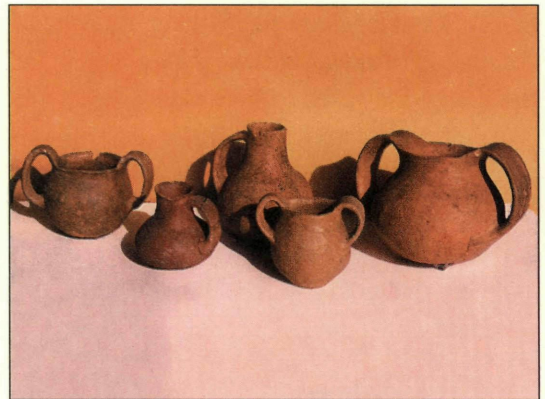

Fig. 6 Vessels from the Early Bronze Age settlement in Toumba - Radobor, Bitola

8. D.Mitrevski, Proto-historical Communities in Macedonia, Skopje 1997, 25-65

houses, urbanisation and so on⁹. The situation in the North of Greece, especially along the Vardar Valley, was not much different¹⁰.

The first closer contacts of these communities with Mycenae, or, generally speaking with the Aegean Bronze Age World, had an ordinary trade character, established by the Mycenaean metallurgists, traders and adventurers, in the regions rich with cooper, tin, gold and silver and most of them along the main communication ways.

Fig. 7 Ulanci near Gradsko in the Middle Vardar Valley - position of the necropolis and settlement from the 13th-12th centuries BC

In this context, the sword from Tetovo is well known as a kind of Mycenaean rapier discovered by chance without any additional information. However, it is a very interesting artefact, a special variation where we meet Aegean and local elements in the same object.

We have a similar situation in the next findings, discovered four years ago, in the vicinity of Skopje, where a cist-grave of amorfic stones, with crouched inhumation was found. A burial good, associated with a typical vessel of the local Middle Bronze Age, was a marble head of an Aegean sword, similar to the mentioned sword from Tetovo.

Along the Vardar Valley as the most exposed region to the influences from the south, during the last ten years several new sites from the Late Bronze Age and the Transitional period with ample material connected to the Aegean Bronze Age were discovered¹¹.

9. D.W.Smit, Mycenaean penetration into Northern Greece, Thracians and Mycenaean, Leiden-Sofia 1989, 174-180; A.Papaefthymiou-A.Pilali-Papasteriou, Prehistoric Macedonia: An Itinerary, Thessaloniki 1997, 85-90

10. D.Mitrevski, The Spreading of the Mycenaean Culture through the Vardar Valley, Ancient Macedonia VI, Thessaloniki 1999, 789-796; D.Mitrevski, New Aspects of the Bronze Age Sites on the Northern Periphery of the Mycenaean World, Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas, Oetker-Voges-Verlag, Kiel 1998, 449-456

11. D.Mitrevski, Proto-historical Communities....., 25-65

Fig. 8 Characteristic matt painted pottery - grave goods from the Ulançi necropolis

At about 1 km. from the Greek border, a multilayered settlement dated from the Late Bronze Age until the end of the Hellenistic period is still in the process of systematic excavations. The site is situated in the town of Gevgelia, on the right bank of Vardar River, and could easily be in question ancient Gortinia. The situation and findings from the prehistoric levels in this site are similar to the neighbouring sites

in south, on the greek territory-[(Kastanas, Vardaroftsa (Axiochori), and Vardino (Limnotopos)].

Other sites from the end of the Bronze Age through the Vardar Valley are mainly necropolises, unsimilar in the way of burying and in the grave contents. We will see the best representative of them, the necropolis in the village of Ulançi, in the Middle Vardar Valley (fig. 7).

Up to now, fifty graves have been examined in Ulançi necropolis, with a material which does not get out of the frame of 13th to 12th centuries BC. The grave constructions are cists of stone slabs with skeleton burials in contracted position and large unification with all the other burial customs.

Many elements regarding the grave organisation, way of burying and burial activities in Ulançi are under the strong influences of the Aegean Bronze Age and especially similar to the sub-Mycenaean necropolises of Greece.

Local pottery was dominant among the grave contents, especially the matt painted vessels and the local Late Mycenaean forms, most frequently, variations of alabasters (fig.8).

Fig. 9 Some metal objects - grave goods from the Ulançi necropolis

Other findings have also shown the Aegean Bronze Age influences, such as the example of the double bronze axe or more examples of bronze knives (fig. 9).

A stone stele with engraved figure of a chieftain in full parade dress presents an exclusive finding from this necropolis. It was reused as a horizontal slab stone in a grave construction. According to its style and attributes (a torch, axe, long knife, belt and so on), it has many parallels in the north-eastern areas, especially around the north Black Sea, but there is also a typical element for the Aegean Bronze Age. In the lower part of the clothing, a type of skirt is presented, well known from the Mycenaean art¹².

At the settlement of the Ulanci necropolis, on the Stolotî site the same material was discovered in the several cultural levels from the end of the Bronze Age and Transitional Period. The settlement is situated on the top of a dominant hill, at about 200 metres from the graves. The situation regarding urbanisation, architecture and the other archaeological manifestation in these levels mostly corresponds to the levels of the 4th and 5th settlement of Kastanas. The last prehistorical settlement of Ulanci was burned somewhere around the 12th century BC. Life was not restored any more. After many centuries, during the Late Hellenistic Period, a small military station was situated on this hill.

The other similar necropolises prove only the manifestations already discovered in Ulanci. Therefore, extensive well organised necropolises are found with a unique way of burying, grave forms, customs and additions, firmly based on the traditions of the local Bronze Age, but at the same time opened to the influence of the Late Mycenaean culture.

These necropolises could be dated between 13th and 11th centuries BC. All of them are connected with the same type of the fortified settlement as Ulanci, always on a small but dominant hill with a flat cut top.

According to the presented material, we can easily conclude that for the Vardar communities it was a relatively calm period. They were closely connected and opened to the contacts and influences coming from the Aegean. Despite the small number of the real Mycenaean objects in a non-Mycenaean context, the result of these relations was still a great stage of Mycenaeanisation of the local Late Bronze Age culture.

The Late Bronze Age communities from here were not so affected by the first waves of the so called Great Aegean Migrations, at the end of the 13th to the 12th century BC.

12. D.Mitrevski, *New Aspects of the Bronze Age Sites*....fig.5, 453.

Fig. 10 Grave with urn cremation, 12th-11th BC century necropolis in Hipodrom near Skopje

With the next-younger waves of migrations, from the end of the 12th and during the 11th century BC, which passed through the main communication routes, the connection with Aegean was interrupted to a considerable extent. They left, decreased economical power, cultural decadence and certain depopulation, during the first centuries of the Iron Age, especially for the Vardar Valley, as a central communication area. So, the real stabilisation of the

Iron Age culture, in this region was not realised until after the 8th century BC¹³. These migrations brought many new Balkan elements, among which a new manner of burying with urn cremation appeared. However, instead of all the consequences, the old cultural values from the Aegean Bronze Age were not forgotten.

The best illustration of that age and events we have in some new discovered necropolises, such as Hipodrom, near Skopje¹⁴.

In the Hipodrom, near Skopje, we have a necropolis with urn cremation and evidence mostly from the Balkan origin coming through the Morava and Vardar Valley (fig.10). They are new materials in the local culture and indicators of migrations that passed from north to south. Many elements showed the migration from the northern intrusions at the already destroyed Mycenaean centres. It is possible in these migrations to see the burials of the cremation in Greece, the handmade burnished ware and incised figurines from the protogeometric necropolises in central Greece. All these elements are presented in the necropolis of Hipodrom and in the other similar sites, around the main communicating routes, such as the Vardar Valley.

After all the restless events, during the Transitional period, the Vardar communities didn't have enough economical power, need and interest for a close connection with the Aegean, as the previous period, but, in the same time they maintained some of the main Aegean Bronze Age values, which will be kept up and preserved in a latent way, up to the end of the Iron Age, when we have manifestations such as the golden funeral masks from Trebenishte and many other findings -reminiscent of the Aegean Bronze Age.

13. D.Mitrevski, *Protohistorical Communities...*62-70

14. D.Mitrevski, *A Brnjica Type Necropolis near Skopje*, *Starinar* Vol.XLIII-XLIV/1992-1993, Beograd 1994, 115-124.